

Оцінка психологічних особливостей кризового реагування молодших школярів за допомогою методів арт-терапії

Вікова криза переходу від дошкільного дитинства до молодшого шкільного віку пов'язана як з особливостями соціальної ситуації, так і з екзогенними обставинами, які безпосередньо посилюють дестабілізуючу ситуацію. Завдання психолога – оцінити, діагностувати і скоригувати кризові утруднення дітей цієї вікової групи, що найефективніше вирішуються за допомогою засобів арт-терапії, яка дозволяє дитині у безпечній для його психіки формі за допомогою художніх образів виразити детермінанти кризового реагування.

Ключові слова: арт-терапія, криза, вікова криза «семи років».

Возрастной кризис перехода от дошкольного детства к младшему школьному возрасту связан как с особенностями социальной ситуации, так и с экзогенными обстоятельствами, которые непосредственно усиливают дестабилизирующую ситуацию. Возможность оценить, диагностировать и скорректировать кризисные затруднения детей данной возрастной группы наиболее эффективно при помощи средств арт-терапии, что позволяет ребенку в безопасной для его психики форме с помощью художественных образов выразить детерминанты кризисного реагирования.

Ключевые слова: арт-терапия, кризис, возрастной кризис «семи лет».

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні, як і у більшості інших країн світу, проблема психічного стану і благополуччя дітей в період проходження кризи молодшого школяра породжує нові питання, що вимагають своїх рішень. Вікова психологія порушує тему «перехідних» криз в контексті широкого спектра даної проблематики. Соціальна ситуація в початковий період молодшого шкільного віку пов'язана зі значними особистісними перетвореннями дитини.

Вікова криза «семи років» супроводжується значними трансформаціями ідентичності та усвідомлення дитиною свого нового соціального статусу; проходить на фоні становлення самостійності, істотних змін в самооцінці дитини, змін взаємин в системі дитина-дорослий. Ці процеси є наслідками формування довільності розумової діяльності й активного розвитку мотиваційної сфери.

У зв'язку з трансформаціями мотиваційної, емоційної, когнітивної і поведінкових сфер у дитини підвищується потреба у нових враженнях і в спонтанних проявах своїх автентичних потреб. Кризові феномени загострюються, якщо ці спонтанні потреби наштовхуються на «заборонені» аспекти соціального функціонування і нові умови шкільної діяльності. Це може призводити до поведінкових порушень – таких, як небажання вчитися і відвідувати школу, низька успішність, проблеми в спілкуванні з однолітками, примхливість і агресивність, тривожність і занижена самооцінка.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психології накопичено досить великий об'єм інформації з питань молодшого шкільного віку і кризових явищ цього періоду (Л.І. Айдарова, П.П. Блонський, А. Валлон, М.Н. Волокітіна, Л.С. Виготський, В.В. Давидов, Р.П. Єфімкіна, Н.І. Кустова, А.К.Маркова, В.С. Мухіна, А.А. Микільський, Л.Ф. Обухова, Ж. Піаже, К.Н.Поліванова, Ю.А. Полуянов, В.В. Репкін, В.В. Рубцов, А.С.Співаковська, Г.А.Цукерман, Е.А. Шестакова, В.Штерн, Н.Є.Щуркова та ін.).

Соціально-психологічні аспекти даного питання представлені в роботах таких учених, як Т.А. Ареф'єва, О.О. Бодальов, Л.С. Славіна, В.В. Абраменкова та ін. Психолого-педагогічні питання особистості молодшого школяра, у свою чергу, розкриваються в роботах Л.І. Божович, А.К.Дусавицького, О.М.Леонт'єва, Н.Г. Морозова, Д.Б. Ельконіна, Г.Н.Філонова. Особливості психоемоційного стану дітей в період кризи «семи років» висвітлені в роботах А.І.Захарова, Л.В. Писарева, Г.М. Бреслава, В.Г.Афанасьєва та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, якій присвячується стаття. Актуальність теми вікової кризи при переході від дошкільного дитинства до молодшого шкільного віку корелює з особливостями трансформації особистості, що зумовлені соціальною ситуацією розвитку дитини, зокрема зовнішніми обставинами, наприклад умовами сім'ї.

Особистість є інтеграційним утворенням, що об'єднує психічні явища з різними функціональними особливостями в цілісну структуру [7]. З цих позицій властивість особистості є елементом системи, нерозривно пов'язаним з іншими її елементами, що підпорядковані закону цілісного функціонування і що впливають на структурно-динамічні особливості особистості.

Отже, системне вивчення особистості в період вікової кризи молодшого школяра дає можливість розглядати її в цілому, зрозуміти загальні закономірності та особливості її формування.

Цей період виділяється практично усіма авторами як сенситивний для формування соціального «Я» особистості в контексті системи стосунків дитина – однолітки, дитина – доросла і дитина – внутрішнє «Я».

Кризовий характер віку, що розглядається нами, припускає необхідність визначення адекватних засобів компенсації і подолання вікових утруднень. Адекватним цим завданням являється методологія і практика сучасної арт-терапії.

Метою даної статті є аналіз психофізіологічних особливостей дітей молодшого шкільного віку періоду вікової кризи молодшого школяра, а також можливостей застосування арт-терапевтичних засобів в роботі з дітьми даної категорії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «криза» є багатозначним і в різних психологічних теоріях використовується по-різному. Він зв'язується з різними явищами психічного життя і соціальної активності людини.

Згідно з вітчизняними і зарубіжними словниками, поняття «криза» розглядається таким чином [11]:

- *криза* (дав.-грец. κρίσις) – рішення, поворотний пункт, в ширшому контексті, це перелом, переворот подій або обставин;
- криза – це скрутне, важке становище особистості;
- криза – це різкий, переломний момент у долі людини.

У свою чергу, Б. Г. Мещеряков і В. П. Зінченко у своїй праці «Великий психологічний словник» визначають вікову кризу, як «умовне позначення перехідних етапів вікового розвитку, що займає місце між так званими літичними періодами» [6, с. 300].

З урахуванням вищевикладеного, криза «семи років» – це «переломний» стан у ході розвитку дитини, що сприяє переходу від однієї соціальної установки до іншої, супроводжуваний переживанням і рефлексією дитиною своєї приналежності до конкретного суспільства.

У більшості випадків саме вік переходу від дошкільного дитинства до молодшого шкільного стає одним з визначальних в житті дитини. На цьому етапі особистість зазнає значних змін в інтелектуальному, фізичному і психічному розвитку.

Згідно Р. П. Єфімкіної, дана криза, це криза «саморегуляції, криза одного року. У цей період дитина починає, наскільки це можливо, регулювати свою поведінку. Важливим моментом цього періоду є розрив між єдністю афекту та інтелекту, іншими словами дитина не володіє своїми почуттями (не може стримувати, але і не уміє управляти ними)» [3, с. 34].

Криза «семи років» – це період народження соціального «Я» дитини, де основними особливостями явища, що розглядається нами, є: переоцінка цінностей, поглиблення внутрішнього життя дитини, де смислове орієнтування є основою вчинку, узагальнення переживань, а також втрата дитячої безпосередності.

На фізіологічному рівні такий кризовий стан пов'язаний з інтенсивним біологічним дозріванням дитячого організму. Завершується дозрівання лобного відділу великих півкуль (яке відповідає, у свою чергу, за цілеспрямовану довільну поведінку і планування дій людиною) і зростає рухливість нервових процесів. У цей віковий період психофізіологічні особливості можуть виражатися в переважанні процесів збудження і в зміні рівня нервово-психічного реагування дитини (тобто ми можемо спостерігати непосидючість або підвищену емоційну збудливість; найчастіше саме на цьому етапі розвитку дитини яскраво проявляються симптоми і синдроми страхів, прояву агресії або негативізму) [1, 9].

В період переходу дитини з дошкільної установи в загальноосвітню школу ідеальною умовою є процес становлення учбової діяльності, як провідної, тобто коли у дитини формується особлива форма активності учня, спрямована на усвідомлення себе як суб'єкта учіння.

Як вже було сказано вище, зміна поведінки дітей в перехідний період відбувається одночасно в декількох сферах. Виникає нова значуща соціальна (шкільна) сфера і змінюється звична (домашня), тобто дитина починає вести «дорослий» спосіб життя, привчатися до самостійності [1, 3, 9].

Оскільки в цій роботі говоримо про учбову діяльність молодшого школяра, як основну, то необхідним є розгляд важливих компонентів психіки, які входять в загальне поняття когнітивної сфери, зокрема пам'ять і увага. Пам'ять у цей період розвивається в напрямі довільності (запам'ятовування матеріалу відбувається в ситуації викликаного у дітей інтересу або поданого в ігровій формі, пов'язаного з яскравими наочними посібниками), усвідомлення (використання раціональних способів запам'ятовування). Молодшим школярам важко концентрувати увагу тривалий час на одному предметі. Складність перемикання уваги з одного об'єкта на інший пов'язана з психофізіологічними процесами цього віку. У сучасній школі ми часто можемо почути термін «гіперактивні діти», що характеризується індивідуальними особливостями нервових процесів у дитини.

Повноцінний розвиток особистості припускає формування почуття компетентності, яке Е. Еріксон вважає центральним

новоутворенням цього віку. Учбова діяльність є основною для молодшого школяра, і якщо в ній дитина не почуває себе компетентною, її особистісний розвиток спотворюється. Важливими для дітей цього віку є не лише ігри і спілкування, але і успіх або невдачі в навчанні, оцінювання учбової діяльності (учителем, однолітками, батьками), у свою чергу, призводить до формування образу учня і формує самооцінку дитини.

Одним із перших симптомів кризи «семи років» описав Л. С. Виготський. Він виділив ряд поведінкових ознак кризи: вередування, манірність, кривляння. У поведінці дитини з'являється щось нарочите, безглузде і штучне, якась вертлявість, клоунада; дитина вдає з себе блазня [2].

К.М. Поліванова у своєму дослідженні кризи «семи років» опитала велику групу батьків, поставивши їм питання: «Що нового з'явилося в поведінці їх семирічної дитини»? В результаті були виявлені наступні характерні поведінкові реакції: виникнення тривалих пауз, бажання сперечатися, неслухняність, хитрість, упертість, вимогливість, примхливість [8].

Також можна говорити про такі явища, як неадекватна реакція на висловлювання або ставлення батьків до поведінки, дій, продуктів діяльності дитини; у спілкуванні дитини і батьків виникають нові теми, не пов'язані з реальними побутовими подіями, зі щоденним життям дитини і сім'ї в цілому. З'являється бажання робити щось самостійно в ролі дорослого. Важливим показником самостійності, що виникає на сьомому році, є те, що дитина вибирає нові для себе справи і сфери обов'язків [8].

На початку сьомого року життя у дітей виникає прагнення до продуктивної діяльності або іншого заняття, що поступово витісняє гру. До таких занять відносяться шитво, в'язання, конструювання, вироби з паперу і тому подібне. За цими заняттями діти проводять все більше часу. Дитина починає цікавитися школою і турбуватися про свою успішність в ній. Розмови про школу починаються після того або безпосередньо перед тим, як дитину туди відвели записуватися. Відвідавши школу, діти починають турбуватися, як підуть в школу, чи там ставитимуть оцінки, чи все готово до школи, чи потрібна форма тощо. Теми обговорення торкаються формальної сторони шкільного життя, особливий інтерес викликає особистість учителя – чи строгий, чи карає і т.п. [8].

У цьому віці з'являються такі риси, як «доросла поведінка» і розсудливість, яка виникає в суперечках або іншій ситуації, що вимагає протиставлення свого бажання (наміру) вимогам (про-

ханням) батьків. Дитина починає міркувати про причини свого небажання зробити щось, наводячи «логічні» підстави для своєї відмови. Аргументація має характер повторення почутого від дорослих. Подібна розсудливість виявляє впертість дитини: якщо вступити з дитиною в обговорення її аргументації, дискусія може тривати нескінченно.

У дітей, готових до шкільного навчання, початок учбової діяльності призводить до розв'язання кризи семи років. Здійснюється перехід до нового типу діяльності, створюються можливості для прояву самостійності дитини, дитина займає нове положення, набуває нового статусу. Змінюються поведінкові реакції, ті, які створювали певні труднощі для батьків, починають зникати.

У дітей, що несприятливо переживають кризу, спостерігається низький рівень психологічної готовності до шкільного навчання. Першокласники, у яких до цього симптоми кризи були виражені слабо, раптом починають проявляти активні форми поведінкових реакцій, з'являються суперечки з батьками, впертість, неслухняність. Ці діти дещо пізніше досягають певного рівня психологічної зрілості, і криза протікає у них дещо довше, супроводжуючи початковий період навчання. Це ще раз підтверджує, що криза – це закономірний етап психічного розвитку дитини, і батькам слід з терпінням і розумінням ставитись до особливостей поведінки їх дітей у цей непростий період.

Говорячи про кризу і про ситуації, пов'язані з нею, ми неминуче виходимо на проблему їх психологічної діагностики і корекції. На наш погляд, ті методи, які розробляються в арт-терапії, є найбільш екологічними і доцільними. Специфіка цих методів безпосередньо пов'язана зі взаємодією з психічними образами, вираження яких природне для дитини і здійснюється спонтанно у вигляді невмотивованої художньої продукції. Екологічність арт-терапії торкається саме цієї, властивої кожній дитині, стратегії.

Аналізуючи літературні джерела зарубіжних і вітчизняних авторів, можна відмітити різноманітність теоретичних і практичних підходів в арт-терапії [10]. Нині арт-терапевтичні методи розвиваються у рамках таких напрямів психологічної допомоги, як психоаналіз; юнгіанський аналіз; гештальт-терапія; тілесно-орієнтована терапія; системна сімейна терапія; символдрама; казкотерапія тощо.

Важливо відмітити, що методологія арт-терапії, як інтеграційної практики психологічної допомоги, знаходиться в процесі свого розвитку й уточнення. Її характерною особливістю є те, що

вона ґрунтується на інтегрованому комплексі теорій, концепцій, методів пізнання людини, представлених як в психології, так і в теорії сучасного мистецтва [4, 10].

Розвиваючись на основі міждисциплінарного підходу, арт-терапія запозичує деякі положення фундаментальних теорій і прогресивний практичний досвід психології, психотерапії, мистецтва (живопису, музики, театру, літературної творчості тощо),

Міждисциплінарність підходу в арт-терапії зумовлюється, передусім, характером її практичної спрямованості. Метою арт-терапії досягнення психічного здоров'я і благополуччя за допомогою реалізації потреби в спонтанному творчому прояві своєї особистості, також можливість соціально-прийнятно виражати агресію й інші негативні почуття, неусвідомлювані внутрішні конфлікти й переживання, передати і пропрацювати думки і почуття, які дитина не вміє ще пригнічувати, налагодити відносини під час спільної участі в художній діяльності, розвинути почуття внутрішнього контролю, сконцентрувати увагу на відчуттях і почуттях, поза сумнівом, розвивати художні здібності і підвищити самооцінку. Побічним продуктом арт-терапії є почуття задоволення, яке виникає в результаті виявлення прихованих талантів і їх розвиток [4, 5].

Сьогодні під арт-терапією розуміють усі види терапевтичного заняття з використанням засобів мистецтва. Арт-терапія включає такі напрями, як музикотерапія, драма-терапія, танцювально-рухова терапія, казкотерапія, бібліотерапія, маскотерапія, робота з глиною, пісочна терапія, кольоротерапія, фототерапія, кінотерапія, ігротерапія та ін. [4].

На наш погляд, у роботі з дітьми молодшого шкільного віку найбільш ефективно використання арт-терапії на основі художньої творчості (малюнок, живопис, ліплення, колаж тощо).

Доцільність цього методу полягає в тому, що він адаптований до особливостей дитячого сприйняття. Процес інтерпретації веде до розвитку у дітей здатності до розуміння і словесного вираження своїх почуттів і потреб, усвідомлення мотивів своїх вчинків та їх дії на оточення. Цей діагностико-психокорекційний процес має і важливу соціалізуючу функцію, дозволяючи дитині розвинути механізми контролю за переживаннями і психологічними захисними механізмами.

В ході арт-терапевтичного процесу дитина працює з різним предметним матеріалом (ватман і фарби, пластилін або пісок, олівці й папір, книга або природні матеріали). За допомогою проєкції в творчість дитина створює певні символи, які, поза сумнівом, від-

бивають її несвідому психічну реальність. Саму роботу і взаємодію арт-терапевта і дитини можна назвати діагностико-психотерапевтичною. Їх взаємини побудовані на зверненні до символічного матеріалу, а не безпосередньо до психічного утруднення, кризового стану або психологічної травми. У подібних випадках усвідомлення детермінант і механізмів психологічного утруднення відбувається через роботу з символічним змістом психіки.

У процесі арт-терапії дитина малює не те, що безпосередньо сприймає, а те, що має в уявленні, оскільки у сприйнятті і уявленні одна природа – зоровий образ предмета [4, 10]. Малюнок, вірніше символізування в малюнку, є свого роду «оповіданням» про те, що дитина внутрішньо на даний момент переживає, тобто розкривається так звана проблемна ситуація у розвитку дитини. У зв'язку з тим, що ця розповідь виконана в образно-символічній формі, психологу необхідно вміти її прочитати [10].

Водночас художній образ, на наш погляд, точніше, ніж слова (усне мовлення), наближається до реальності внутрішнього світу. Малюнок як би знімає психологічні захисти автора, прояснює багато прихованого змісту, відтворює ставлення до себе, у тому числі й неусвідомлюване, проявляє занижену самооцінку, самоіронію, самомилування і т.п.

Образотворча діяльність розглядається в арт-терапії спочатку як діагностико-терапевтичний процес, пов'язаний зі спрямуванням уваги на формальні деталі малюнка образу (штрихування, колір, розміри, форма, розташування в просторі). Аналізуючи ці деталі, намагаючись їх зрозуміти, ми можемо вибудувати стратегії з адаптації дитини до шкільного середовища в ситуації кризового реагування.

Вже промальовуючи і обговорюючи (інтерпретуючи) результати творчості в процесі взаємодії з дитиною, психолог через процес прояснення, ототожнення, зіставлення тощо виходить на «проблемні зони» розвитку дитини.

За допомогою малюнка, ми (дитина-психолог) в особливій символічній формі реконструюємо конфліктну, травмуючу ситуацію і здійснюємо пошук її вирішення через переструктурування цієї ситуації на основі творчих здібностей дитини. Психокорекційний процес пов'язаний з природною естетичною реакцією, що дозволяє змінити дію «афекту від важкого до того, що приносить або задоволення, або незадоволення» [10, с. 56].

З точки зору класичного психоаналізу, основним механізмом психокорекційної дії в арт-терапії є механізм сублимації. Найважливішою технікою арт-терапевтичної дії є техніка ак-

тивної уяви, спрямована на те, щоб зіштовхнути свідоме й не-свідоме і примирити їх між собою засобами афективної взаємодії.

У свою чергу, представники гуманістичного напрямку, психокорекційні можливості арт-терапії пов'язують з практично необмеженими можливостями для самовираження і самореалізації, для утвердження і пізнання власного «Я» дитини в продуктах її творчості.

Висновки. Отже, віковий етап, впродовж якого відбувається перехід від дошкільного дитинства до молодшого шкільного віку, з усіма властивими кризовими явищами, набуває особливого значення. Саме у цей момент дитина особливо інтенсивно починається стикатися з соціальним середовищем, активно взаємодіяти з ним і засвоювати його норми. Цей перехідний період супроводжується рядом особових і психофізіологічних трансформацій дитини, що відбивається на його образі себе, ідентичності, емоційній динаміці й поведінці. Центральна функція кризи, що розглядається нами, – це становлення самостійності, зміна в самооцінці дитини і у взаєминах дитини з дорослими і з однолітками. У неї формується більш зріла мотивація, довільність розумової діяльності й поведінки. Очевидно, що такі істотні трансформації внутрішнього світу дитини вимагають психологічної діагностики, психологічного супроводу розвитку дитини, корекції можливих порушень у сфері емоційної динаміки, стосунків і поведінки. Арт-терапія, яка глибинно пов'язана з символічним проявом психічної діяльності, є одним з найбільш доцільних видів психологічної допомоги дітям, що переживають кризу «семи років». Спонтанна художня активність дитини дозволяє їй повною мірою виразити внутрішні переживання, конфлікти і проблеми.

Список використаних джерел

1. Блогословский В.В. Общая психология : уч. пособ. для студ. пед. институтов / В.В. Богословский, А.А. Степанов, А.Д. Виноградов и др. – М.: Просвещение, 1981. – 383 с. – 3-е изд-е перераб. и доп.
2. Виготский Л.С. Собр. соч. в 6 т. : Т. 4. / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1984. – С. 318-339.
3. Єфимкина Р.П. Детская психология. / Р. П. Єфимкина. – Новосибирск: Научно-учебный центр психологии НГУ, 1995. – 34 с.

4. Копитин А.И. Теория и практика арт-терапии / А.И. Копитин. – СПб.: ПИТЕР, 2002. – 366 ст.
5. Лебедева Л. Д. Практика арт-терапии : подходы, диагностика, система занятий / Л.Д. Лебедева. – СПб.: Речь, 2007. – 256 с.
6. Мещеряков Б. Г. Современный психологический словарь / Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2008. – 490 с.
7. Панушкина Л.А. Психологические особенности внимательности как качества личности в школьном возрасте : дисс. канд. психол. наук. 19.00.07 / Л.А. Панушкина. – М., 1991. – 214 с.
8. Поливанова К. Н. Психология возрастных кризисов : уч. пособ. для студ. ВНЗ / К. Н. Поливанова. – М.: Изд. центр «Академия», 2000. – 184 с.
9. Реан А.А. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека / А.А. Реан. – М.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2010. – 651 с.
10. Терапия искусством : уч. пособ. по арт-терапии / [под науч. ред. В.Н. Никитина, Н. Бояджиевой, Л. Д. Лебедевой, И. В. Вачкова]. – София.: Университетское издательство «Св. Климент Охридский», 2012. – 567 с.
11. Электронный ресурс: <http://www.slovarik.kiev.ua>

The age-related crisis of transition from preschool childhood to the junior school is connected both with the features of social situation and with exogenous circumstances that strengthen a destabilizing situation directly. The possibility to estimate, diagnose and correct crisis difficulties of children of this age-related group most effectively through facilities of art-therapy allows a child in a safe for his psyche form by means of images to express causes of the crisis reacting. The author reveals that with the help of projection on creative work the child makes certain symbols that undoubtedly affect his or her unconscious psychic actuality. The work and interaction between an art-therapist and a child is called diagnostic and psychotherapeutic work, and the interrelation between them is based on turning to a symbolic material. The realization of determinants and mechanisms of psychological difficulties is established to take place in correlation with the symbolic character of a psyche.

Keywords: art-therapy, crisis, age-related crisis of «seven years».

Отримано: 18.01.2013 р.